

Kultúratudomány és kultúratudomány között

O. Réti Zsófia

(a *Média- és kultúratudomány című kézikönyvről*)

Néhány hónappal ez előtt egy angol szakos doktorandusz ismerősöm azt a kérdést tette fel nekem, hogy nem tudnék-e olyan könyvet ajánlani neki, amely „Kulturwissenschaft kezdőknek” jelleggel egy jó áttekintést adna arról, hogy az (elsősorban németes) kultúratudományt jelenleg milyen csomópontok mentén ismerjük el és fel Magyarországon. Akkor még olvasatlanul – de a szerkesztőgárda ismeretében – a Ráció Kiadó éppen nyomdában lévő, *Média- és kultúratudomány* című kézikönyvét ajánlottam neki azzal, hogy szinte biztos, hogy az új kötet választ fog adni a kérdéseire.

A kézikönyv elolvasása után már biztos vagyok benne, hogy a *Média- és kultúratudomány* beváltja a hozzá fűzött nagy reményeket, hiszen a magyar felsőoktatási gyakorlatból, ahogy a doktorandusz példája és a saját

tapasztalatom is mutatja, illetve ahogy a kötet szerkesztői is írják, „teljes egészében hiányzik egy olyan munka, amely áttekintené a kultúra- és médiatudományok szerteágazó összefüggésrendszerének néhány alapvető irányát és jelenségét, tisztázná a legfontosabb fogalmait, bemutatná jelentős szerzőit és alpműveit” (10). És valóban, a hasonló tematikájú kurzusokon igen nehéz azt a szövegtöredéket kijelölni, amelyre a hallgatók a későbbiekben a leginkább hagyatkozhatnak, amelyen keresztül az aktuális trendekbe betekintést nyerhetnek, és amely elég könnyen olvasható ahhoz, hogy ne vegye el a kedvüket a későbbi kultúratudományos vizsgálódásoktól – ezért is tartom hiánypótlónak az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport munkáját.

A közel negyven (!) szerző együttműködéséből létrejött kötetnek már a struktúrája is átgondolt, jól előkészített munkát sejtet, amely a funkcionalitást és a tanulhatóságot is szem előtt tartja – egy ilyen kaliberű, és egyértelmű oktatási szükséglet kielégítésére törekvő kötet esetében ez mindenképp kulcsfontosságú. Ugyancsak üdvözlendő, hogy a szerzők nem kizárólag az ÁIK tagjai, sőt, nem is csak az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatói közül kerülnek ki, hanem a bölcsészettudomány valamennyi hazai központjában dolgozó, gyakorlati tanítási tapasztalattal rendelkező szakemberekről van szó, akik nem ritkán az adott téma legelismertebb hazai szakértői. A kézikönyv négy nagyobb kategórián keresztül tárgyalja a kultúratudomány kurrens jellegzetességeit. Az első, *Jelenségek* nevet kapott kategória önmagában kiteszi a kötet terjedelmének mintegy szűk felét, és elsősorban azon kulcsfogalmak – a kézikönyv által tudatosan került

O. Réti Zsófia 1986, Miskolc. Kultúratudató, a Debreceni Egyetem oktatója. Doktori értekezésének témája a nyolcvanas évek magyar popkultúrája és annak kortárs emlékezete volt, első kötete 2018-ban jelent meg. Szakmai érdeklődési területei: népszerű kultúra, új média, emlékezetkutatások.

szóval, *fordulatok* – köré rendeződik, melyek a kultúratudományok elmúlt évtizedeit meghatározták: anyag, ember, emlékezet, kibernetika, tér, test, vizualitás. Ugyanebben az egységben kapott helyet – az abc rendbe illesztve – az a két fejezet is, melyek a kultúratudományok két, különböző érdekeltségű paradigmájának logikus, könnyen emészthető áttekintését adják: Fodor Péter és Kálai Sándor összegzése a magyarul egy ideig kritikai kultúrakutatásnak nevezett *cultural studies*ről, illetve Kulcsár Szabó Ernő munkája a minden előjel nélküli kultúratudományról, amely a németes gyökerű *Kulturwissenschaft*nak feleltethető meg. Nagy kérdés persze, hogy ugyanazon a fogalmi szinten helyezhetők-e el a *Jelenségek* kategóriában tárgyalt témák, az azonban kétségtelen, hogy a kultúratudomány aktuális trendjeit kiválóan áttekintik. Nagyon szimpatikus, és mindenképp olvasóbarát törekvés, hogy a logikusan felépített szócikkek anekdotikus felütéssel kezdődnek, amit fogalomtörténet követ, ezután az adott kifejezés megjelenéséről esik szó különböző szerzők műveiben (*Kontextusok*), végül pedig a kapcsolódó szócikkek hasznos felsorolása következik, a sort pedig a felhasznált és sok esetben a téma feldolgozásához ajánlott szövegek bibliográfiája zárja. Ez utóbbi esetben biztosan hasznos lett volna arra törekedni, hogy az ajánlott irodalmak listája minden esetben teljes legyen (legalább a témában magyarul megjelent szövegek esetében), ami tovább differenciálhatta volna a kötet hozadékát a megszólítani kívánt olvasóközönség szempontjából. A szócikkek struktúrája mindentől eltekintve azért is üdvözlendő, mert kellő szerkezeti hasonlóságot biztosít, miközben elegendő játékeret ad a szerzők számára, hogy az egyéni problémára szabott, logikus, megvilágító erejű és invenciózus szövegeket alkossanak: jól tanulható, továbbgondolásra ösztönző szócikkek ezek.

A második kategória jóval szűkebb hatótávolságú kultúratudományos fogalmak sokkal rövidebb – a *Jelenségek* 15–20 oldalaihoz képest mindössze 4–5 oldalas – áttekintéseit tartalmazza. Éppen ezért, bár önmagában szinte valamennyi érthető és jegyzetelhető, kiválasztásuk némiképp esetlegesebbnek tűnik, mint az előző kategória esetében. Annak ellenére, hogy a kézikönyv semmilyen explicit módon nem formál igényt a kizárólagosság pozíciójára, természetéből adódóan nem kerülheti el, hogy ekként tekintsenek rá, a kötetben kifejtett *Fogalmak* listája pedig időről időre, vagy akár paradigmáról paradigmára bővíthető lenne: például a *globalizáció*, az *ideológia*, az *orientalizmus* vagy akár az új média meghatározásaival. Ezek a szövegek már a felütést és a kultúratudományos jelentőséget mellőzve csak a fogalomtörténetet, a kontextusokat és a kapcsolódó cikkeket tárgyalják.

A harmadik kategória szerzői életművek értő és invenciózus elemzését tartalmazza, az olvasó itt tekintheti át a kultúratudomány azon kulcsfiguráinak a munkásságát, akik ennél több meghatározó könyvben jelentősen befolyásolták azt, ahogyan a diszciplína alapfogalmait napjainkban értjük. A kötet szerint ők azok: Bourdieu, Derrida, Flusser, Foucault, Kittler, Lacan, Luhmann és McLuhan. Kétségtelen, hogy itt is lehetne még – talán nem teljesen önkényes – addíciókkal élni, akár még a névmutató kvantitatív információi alapján is. Ha ugyanis átfutjuk a nevek jegyzékét, világosan láthatóvá válnak a szócikkekben legtöbbit idézett szerzők, s joggal feltételezhetjük, hogy ezeknek valamiféle központi szerepe van abban, ahogy a kultúratudományokról jelenleg beszélni lehet Magyarországon. A *Szerzők* kategórián belül tárgyalt elméletirók mellett nem meglepő, hogy az antikvitástól napjainkig számos filozófus tartozik e leggyakrabban hivatkozott csoportba: Platón, Descartes,

Kant, Heidegger, Nietzsche – nekik értelemserűen nincs helyük a *Szerzők* kategória kiemelt szócikkei között. Ugyanakkor a kötetben közreműködő szerzők sokszor hagyatkoznak Adorno, Barthes, Benjamin (akinek munkásságát a kötet többek között az *aura* fogalmán belül tárgyalja, illetve a *tér* szócikkben a flaneur koncepciója kapcsán érinti) és Freud munkáira. Hozzátehetnénk, hogy akár Marx munkásságát is izgalmas lenne a kultúratudományok kontextusában tárgyalni, hiszen nemcsak a talán egyértelműbb *cultural studies*, de a *Kulturwissenschaft* irányából is megtermékenyítőnek tekinthető a filozófiája. Ugyanígy egészen sokáig lehetne sorolni azokat a szerzőket, akik a kötet akaratlan, ám elkerülhetetlen kanonizáló gesztusa nyomán nem kerültek bele a gyűjtésbe – többek között Stephen Greenblatt, Homi K. Bhabha, Stuart Hall vagy Slavoj Žižek nevét lehetne például viszonylag rövid gondolkodás után megemlíteni.

A kötet negyedik, utolsó egysége *Művek* címmel a kultúratudományok alapító szövegeinek rendkívül jól használható, mindössze 4–5 oldalas összegzését kínálja. Már azért is különösen hasznos ez a rész, mert egyetlen kivételtől eltekintve kizárólag olyan szövegeket dolgoz fel, amelyek ilyen-olyan okokból kifolyólag eddig nem jelentek meg magyarul. Valamennyi összefoglalás világos, logikusan felépített, és lényegi, megbízható segítséget nyújtanak azoknak a hallgatóknak, akik a *Média- és kultúratudomány* kézikönyv nélkül kétes online forrásokból, torzult vagy részleges jegyzetekből, de leginkább sehonnan nem informálódának ezekről. A szövegek válogatásában itt érzékelhető az a szerkesztői dilemma, hogy a – hálózattudományi szóval élve – legnagyobb foksám-központiséggel rendelkező (azaz leggyakrabban használt és idézett, de akár fél évszázados), vagy inkább a legfrissebb, jelentősnek tűnő munkák összegzését

foglalják-e bele a már fizikai kapacitása miatt is véges terjedelmű kötetbe. A kötet láthatóan valamiféle arany középutat kíván képviselni ebben a kérdésben; így kerülhetnek egymás mellé olyan klasszikusok, mint Havelock *Preface to Plato*ja (1963), Clifford Geertz *The Interpretation of Cultures* című esszégyűjteménye (1973), az elmúlt húsz év már kanonizált, ám továbbra is revelatív szövegeivel, mint N. Katherine Hayles *How We Became Posthuman* kötete (2000) vagy Bruno Latour cselekvő-hálózat elméletét leíró *Reassembling the Social* című munkája (2005), illetve azok a nagyon friss szövegek, mint Tony Bennett 2013-as *Making Culture, Changing Society* könyve, vagy Dieter Mersch *Posthermeneutik* című értekezése.

Bár néha nem egészen világosak a kiválasztás szempontjai, a sokszínű gyűjtés így is megfelelő betekintést nyújt a kultúratudományok elmúlt néhány évtizedének korszakalkotó könyveibe. Ahogyan a *Szerzők* esetében, itt is tetszőlegesen bővíthető lenne a vizsgált kötetek listája: például Arjun Appadurai *Modernity at Large – Cultural Dimensions of Globalization* (1996) című kötete, vagy Henry Jenkins okfejtése a médiakonvergenciáról (*Convergence Culture – Where Old and New Media Collide*, 2006), és végül az ezeknél talán még sokkal inkább a kötet koncepciójába illeszkedő gumbrecht *The Production of Presence – What Meaning Cannot Convey* (2004) még biztosan helyet kaphatott volna ebben az átfogó képre törekvő munkában.

Ahogy talán már a fentiekből is kitűnt, az, hogy mit tekinthetünk ma Magyarországon a kultúratudományos gondolkodás fősodrának, koránt sem magától értetődő, s ekként egy, a *Média- és kultúratudomány*hoz hasonló vállalkozás nemcsak áttekinti, de ugyanakkor létesíti is a kánont. Milyen is tehát ez a kánon, melyet a kézikönyv mainstreamként tételez? Ezzel kapcsolatban semmi olyasmit nem lehet

felróni ennek a valóban jól átgondolt, igényesen kivitelezett és gondolatébresztő vállalkozásnak, amit expliciten és jó előre nem jelent ki saját magáról. „Általában törekedtünk a kultúratudomány eltérő szemléletmódjainak bemutatására és összevetésére, de kétségtelen, hogy a technológiai-médiatudományos érdeklődés erősebben hatott a kötet szerkezetének kialakítására, mint az identitáspolitikai, a kultúrkritikai vagy a művelődéstörténeti szemlélet. Ez magyarázza, hogy például a *gender studies* vagy a posztkoloniális elmélet nem szerepel külön kategóriaként – azonban számos írás ezen elméleti diskurzusok bizonyos alapvető problémáit, szerzőit és koncepcióit is bemutatja” (10).

És valóban, a *gender* kategóriája, vagy egyáltalán horizontja, bár nyilvánvalóan megkerülhetetlen például a *Térről* vagy a *Testről* szóló szócikkek esetében, szembeötlően hiányzik az egyébként arányosan összeszerkesztett kötet repertoárjából, s ez talán nem annyira annak az esetlegességnek tudható be, amely egy, a kézikönyvhöz hasonló vállalkozás esetében óhatatlanul előfordul. Érdemes például ebből a szempontból ismét vetni egy pillantást a névmutatóból kirajzolódó kultúratudományos kulcsfigurákra. Ebben az esetben talán nem túlzás „alapító atyákról” beszélni, hiszen a kötetben extenzíven hivatkozott, és a *Kulturwissenschaft* jelenlegi paradigmájában meghatározó gondolkodó, Sybille Krämer munkásságán kívül egyedül Judith Butler az, akire két-három citációnál több mutat.

Érdekes, hogy Bronzino festménye, amelynek egy részlete a kötet borítóján is szerepel, kiválóan színre viszi a két típusú, németes-médiatudományos, és az angolszász, identitáspolitikai fókuszú kultúratudomány lehetséges (és szükséges) metszéspontjait. Laura Battiferri portréjának a borítóra kinagyított részletén a modell keze látható, amellyel egy nyitott

könyvet tart, és finom, felékszerezett ujjával az írott szövegre mutat. A médiatudományos érdekeltségű és kompetenciájú Kulturwissenschaft irányából szembeütő lehet a szöveg materialitásának, nemcsak írásként, de írott tárgyként való megközelíthetőségének a hangsúlyozása, amelyet a rámutatás gesztusán kívül a festménybe foglalt szöveg kibetűzhetősége is alátámaszt. Ugyanakkor, ha a társadalmi nemek kutatásának elméleti kérdéseit is bekapcsoljuk vizsgálódásunkba, további belátásokat is tehetünk a portréről. Laura ugyanis éppen Petrarcát olvas, és a költő által megénekelte műsával nemcsak a neve által azonosul, de szerepként magára is ölti, s így a női test, a szexus textuális megképzésének lehetünk itt tanúi. Laura gyűrűje, a finom, részletesen kidolgozott ékszer mint decorum eközben a szöveg aprócska testére is visszautal, így szexualitás és textualitás közti viszony sokkal inkább kölcsönössé, mint egyirányúvá válik. Eközben az a kérdés is felmerülhet, hogy Laura Battiferri antik pénzérmét idéző karakán profilja – meglehetősen atipikus ábrázolási mód a reneszánszban – hogyan kérdőjelezi meg a nézés, a tekintet hagyományos irányát, illetve hogy az írás mint aktív, kreatív tevékenység, melyet egyébként a modell is üzött, lévén korának egyik elismert költőnőjéről szó, illetve az olvasás és a petrarca-i műsával azonosulás passzív, befogadói attitűdjének összjátéka hogyan konstruálja azokat a női szerepeket, amelyeket ez a rendkívüli asszony, Laura Battiferri az 1500-as évek második felében magára vehetett. Már ebből a néhány kérdésfelvetésből is látható lehet, hogy a két kultúratudomány kölcsönösen megtermékenyítő módon, sőt, szétszálazhatatlanul kapcsolódik egymásba ebben az esetben (is).

Ha azonban túllépünk a gender-perspektíva nagyon is érzékelhető hiányán, érdemes arra is kitérni, hogy milyenként jelenik meg

a *média- és kultúratudomány* belső logikája a kötet tanúsága szerint. Ehhez igen nagy segítséget nyújtanak a „kapcsolódó szócikkek”, melyek segítségével akár a jelenségek-fogalmak-szerzők-művek hálózata is körvonalazható lehet. Erre a célra kiválóan használható segítség lenne a könyv online változata (vagy kiegészítése), ahol lehetőség nyílna a szócikkek kapcsolódási pontjainak vizualizálására. A kötet hiperlink-logikája mindenképp lehetővé tenné egy ilyen megközelítést, miközben az így születő gráf azt is megengedné, hogy egyetlen pillantással megállapítsuk, melyek a *Média- és kultúratudomány* által megjelenített hagyomány fő csomópontjai, milyen szerzők munkásságát tekinti alapvetőnek, milyen fogalmi síkok segítségével kívánja megragadni témáját. Röviden: a vizualizáció segítségével azonnal megmutatkozna, hogy mit jelentenek a kultúratudományok ma Magyarországon. Annyi azonban így is világos, és a szócikkek egymásra hivatkozásából jól kirajzolódik, hogy a kötet által felvázolt kultúratudományos paradigma egyértelmű főszereplője nem más, mint Friedrich Kittler (közvetve vagy közvetlenül több szócikk is foglalkozik a munkásságával, elsődlegesen pedig (ezzel értelemszerűen szoros összefüggésben) a felvázolt jelenségek közül a kibernetika foglalkoztatja. Érdekes, hogy az ezen okfejtést lehetővé tevő *hálózat* koncepciója igen kevés másik szócikkhez kapcsolódik, ahogyan jócskán a rendszer peremvidékére szorult az *emlékezet* fogalma is, amely pedig néhány éve még a legtermékenyebb metszéspontnak tűnt a két típusú kultúratudomány között.

Összességében elmondható, hogy az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport kötete már a megjelenésével kikerülhetetlen referenciaponttá nőtte ki magát a magyar kultúratudományok történetében és oktatási gyakorlatában, melyet remélhetőleg hallgatók

több generációja fog tudni sikerrel forgatni. Az önálló feldolgozáshoz is számtalan olvasási lehetőséget (lineáris, tematikus, hálóda-elv, stb.) kínáló kötetstruktúra talán akkor működik a leghatékonyabban, ha a kultúratudományokba bevezetést áhító hallgatók tapasztalt oktatók irányításával dolgozhatják fel a kijelölt szövegrészeket. A kötetnek kifejezett erőssége, hogy különböző felkészültségű olvasók számára ugyanúgy képes a téma releváns, befogadható, ugyanakkor inspiratív feldolgozását adni. Ugyanakkor a *Média- és kultúratudomány* kézikönyv a magyarországi kultúratudományok mai helyzetéről is átfogó, és a témával nemcsak ismerkedő kutatók számára is releváns áttekintést nyújthat. Ahogy a fentiekből is kirajzolódhatott, s ahogy a kötet szerkesztői is deklarálták, a kézikönyvben reprezentált kultúratudomány a két konkurens paradigma közül a németes típusú Kulturwissenschaftot preferálja az angolszász hagyományokból táplálkozó cultural studies-zal szemben, ugyanakkor mindkét beszédmód számára biztosít megjelenési lehetőséget, ezzel is arra buzdítva az olvasókat, hogy figyeljenek a kettő termékeny metszéspontjaira. Ez igen nagy felelősség, mellyel azonban a kötet bölcsen él, hiszen a magyar kultúratudományt – Miklóssy Katalin és Pekka Korhonen szavaival élve, melyekkel Kelet-Közép-Európa kulturális helyzetét írták le – „két centrummal rendelkező perifériaként” képes megjeleníteni. Ez pedig rendkívüli, és potenciálisan igen gyümölcsöző helyzet.

Média- és kultúratudomány. Kézikönyv. Szerk.: Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel, Bp.: Ráció, 2018.